

**Sociální struktura jako determinant výchovy: kultura, skupiny,
subkultury**
(přůvodce studiem)

Arnošt Svoboda

Univerzita Palackého v Olomouci, Fakulta tělesné kultury, 2016

Anotace: Absolventi získají informace o základních sociologických pojetích rozdělení společnosti, sociálních třídách, kultury, sociálních skupin a subkultur, včetně vztahů mezi nimi. Mimo základní charakteristiky sociální struktury bude kladen důraz na popis procesu socializace, tedy začlenění jedince do společnosti a s tím související roli rodiny, vrstevnických a profesních skupin. Zvláště koncept sociální skupiny bude zdůrazněn jako významný determinant procesu výchovy a vzdělávání. Důraz bude dále kladen na roli médií v dnešní společnosti a populární kultuře. Poslední část bude věnována problematice subkultur jako běžné součásti život zejména mladých lidí.

Na závěr každé kapitoly jsou, mimo zdrojů použitých při přípravě textu, uvedeny základní otázky, na které by měl student znát po prostudování textu odpověď a doporučená další literatura. Po stranách textu jsou pak u příslušných pasáží zdůrazněny klíčové pojmy rozpracované v dané části.

Obsah:

1. Sociologické paradigma, základní zdroje myšlení v sociologii
2. Kultura, socializace, vývoj osobnosti v kontextu sociální skupiny
3. Společenská struktura, stratifikace, sociální skupiny
4. Populární kultura, média, globalizace, pozdně moderní společnosti
5. Subkultury, kontrakultury, deviantní skupiny

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

1. Sociologické paradigma, základní zdroje myšlení v sociologii

Na samotný začátek se zamysleme na tím, co nám je sociologie jako obor schopna nabídnout v kontextu vysvětlení a pochopení působení člověka jako jedince ve společnosti. Tak jako ostatní vědy, i sociologie nebyla v průběhu času jednotná v tom, jak vysvětlit zákonitosti vývoje jedince jako sociální bytosti, jeho výchovu, začlenění a další působení v rámci společnosti a kultury a vliv různých složek společnosti na tohoto jedince.

Paradigma

Nejen v sociologii, ale ve vědách obecně, platí, že základní představa o způsobu pohledu, vysvětlení a metod zkoumání určitého výčtu problémů je dána tzv. *paradigmatem*. Tento koncept představil zejména *T. S. Kuhn* a konkrétně v sociologii *R.K. Merton*. Přijetí určitého paradigmatu lze vlastně chápat jako podmínku přijetí do vědecké obce; definuje obecnou množinu užívaných pojmů, teorií a metod a eliminuje tak živelné zavádění zcela nových konceptů, aniž by byly důkladně obhájeny či diskutovány ve vědeckých fórech. Dle Kuhna, teprve přijetím určitého paradigmatu se stává konkrétní obor tzv. *normální vědou*. Zásadní změny v oboru jsou potom realizovány sledem *revolucí*, kdy se do popředí dostávají do té doby alternativní způsoby vysvětlení vědeckých problémů.

Sociologické
paradigma

V případě sociologie lze mluvit o multiparadigmatičnosti, tedy souběžné existenci více paradigmat. Definicí těchto směrů přístupu k analýze a vysvětlení dějů ve společnosti se zabývá řada autorů. Asi jsme už slyšeli o dělení přístupu na *kvantitativní a kvalitativní* nebo *pozitivistický a interpretativní* (tedy předpoklad existence objektivní sociálních skutečností oproti důrazu na způsob, jak samotní lidé interpretují dění kolem sebe). Obdobné, ovšem podrobnější členění je potom dle *G. Ritzera*:

1.p. faktualistické (předpoklad objektivních skutečností)

2.p. behaviorální (důraz na konkrétní jednání individuí v sociálním kontextu)

3.p. definiční (podstatné jsou způsoby interpretace jedincem – jak on sám rozumí a popisuje dění okolo něj).

Zakladatelé sociologického myšlení

A. Comte

Abychom lépe porozuměli sociologickému výkladu vlivu okolí na vývoj osobnosti, výchovu a jednání, stručně si představíme vybrané autory, kteří jsou běžně považováni za zakladatele sociologie a jako první rozpracovávali některé koncepty, jež užíváme dodnes. Všichni žili a tvořili v době, kterou běžně označujeme za průmyslovou revoluci, kdy docházelo k přeměně tradiční společnosti ve společnost moderní. Tyto změny, které zasáhly prakticky všechny sféry života jednotlivců a celé společnosti, byly tak zásadní a často znepokojujivé, že primární

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

snahou prvních sociologů bylo pochopení, proč k nim došlo, jaké vlivy za těmito změnami stojí a co bude důsledkem těchto změn. Společným rysem popisovaných změn byl důraz na odklon od vlivu náboženství a metafyziky a naopak příklon k racionálním, vědeckým formám vysvětlení společenských zákonitostí. S nástupem nové formy společenského uspořádání, kapitalismu, byl zájem prvních sociologů směřován zejména tímto směrem, včetně problematiky moci, dělby práce a stále větší odpovědnosti jedince za svůj život.

August
Comte

V podstatě ve všech učebních textech je na prvním místě uváděn *August Comte* (1. pol. 19. století). Přestože jen těžko určíme, kdo je přímý zakladatel sociologie jako vědního oboru, pro Augusta Comta mluví fakt, že se o sociologické problémy zajímal a psal o nich před všemi ostatními a, zejména, jako první termín *sociologie* vůbec použil (i když nejprve hovořil spíše o *sociální fyzice*). Comte se snažil po vzoru přírodních věd formulovat přesné a objektivní vysvětlení společenských jevů, jinými slovy snažil se o ustavení *pozitivní vědy*, která by vycházela z viditelných a měřitelných jevů. Na jejich základě jsme potom schopni formulovat zákonitosti vztahů mezi sociálními jevy, ale i předpovídat jejich budoucí vývoj. Co myslíte, do jaké míry měl Comte pravdu?

Ve svém díle se Comte zaměřil na dvě základní otázky: Co drží společnost pohromadě (*sociální statika*) a dle jakých zákonitostí se společnost mění (*sociální dynamika*). Sociální statika popisuje společenskou strukturu, její uspořádání a instituce (v pojetí Comta zejména rodinu, stát a náboženství) včetně funkcí, které plní za účelem integrace společnosti. Sociální dynamika naopak zkoumá vývoj společnosti, její kvalitativní pokrok. První stadiem je *teologické*. Myšlení a výklad jevů ve společnosti zde bylo vnímáno součástí náboženských a religiálních výkladů světa, jako projev boží vůle. *Metafyzické* stádium navazuje na předchozí, ovšem nadpřirozené síly nahrazuje abstraktními a porůznu se snaží i o empirický (pozorovatelný) popis jejich projevů. Poslední stádium, *pozitivní*, vycházející z vědeckých poznatků a objevů, hledá zákonitosti jevů a jejich vědecká vysvětlení. Ta nám také umožní předvídat a ovlivňovat budoucí společenské dění.

E. Durkheim

Oproti Comtovi, Emile Durkheim již patří k teoretikům, jejichž myšlenky mají přímý vliv i na dnešní sociologii a jeho texty jsou dodnes citovány. I Durkheim považoval společenské jevy za vnější vůči jedinci a přístupné objektivnímu studiu, byť ne vždy jsou přímo pozorovatelné – mluvil o *sociálních faktech*. Jako takové potom mají mocenský vliv na život jednotlivců, aniž by si to oni sami jasně uvědomovali; ve skutečnosti jsou spíše přesvědčeni, že jednají na základě vlastní volby.

I Durkheim se pod vlivem překotných společenských i politických změn zajímal o povahu a dynamiku změn, které udržují společnost pohromadě – o *společenskou solidaritu*. Připodobnil ji k *dělbě práce*, jako procesu, který solidaritu přímo formuje. Společnosti s nízkou dělbou práce charakterizuje *mechanická solidarita*. Většina lidí v těchto tradičních

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

společnostech vykonává stejnou práci. Proto i jejich zkušenost a systém hodnot je velmi podobný a právě takto jsou k sobě vázáni, bez většího prostoru pro individuální rozvoj. Znamky odlišnosti či individuality jsou komunitou trestány, neboť se vymykají sdíleným společným hodnotám. *Organická solidarita* nastupuje s rozvojem průmyslu a ustavením různých profesí a funkcí ve společnosti, které zdaleka převyšují rigidní charakter společnosti předchozího typu. Společně s rozvojem individualit tak je zároveň posilována závislost jedince na společnosti. Stejně jako je člověk schopen zajistit určitý rozsah specializovaných činností, v nichž je expertem, je zároveň ve svém přežití plně závislý na dalších takovýchto činnostech, které již není schopen obsáhnout sám a musí se spoléhat na další profesionály v dané oblasti. Zároveň jsou tímto posilovány i morální a právní systémy, neboť jedinec musí mít vždy na zřeteli prospěch společnosti, bez které by vlastně už nemohl přežít.

Emile
Durkheim

Možná více než jeho publikující současníci se Durkheim snažil o popis působení společenských změn na jedince. V tomto ohledu aplikoval zejména koncept *anomie*, který popisuje pocity bezradnosti a neukotvenosti na základě překotnosti změn okolního světa a neschopnosti se v nových podmínkách orientovat. Tento koncept využil ve své možná nejznámější studii *Sebevražda*. Zde popisuje vliv sociální struktury (kulturních, společenských i politických podmínek) na individuální rozhodnutí jednotlivce k ukončení života. Tento zoufalý čin je tedy jen zdánlivě produktem ryze osobnostních psychických motivů. Ve skutečnosti je důsledkem narušení vztahů mezi individuem a společností. Na základě poměru míry začlenění do společnosti a míry sociální regulace (norem) rozeznával čtyři typy sebevražd. *Egoistická s.* souvisí s nízkou mírou sociální integrace a slabé kontroly ze strany společnosti. *Altruistická s.* je naopak důsledkem pevného začlenění do společnosti a silného tlaku vnějších pravidel (společné zájmy zde zcela převažují nad zájmy jedince). *Anomická s.* plyne z neukotvenosti ve společnosti a slabé sociální regulace (společnost je rozvrácená, neorganizovaná). Konečně *fatalistická s.* je podmíněna velmi silnou kontrolou společnosti nad jednotlivcem, který nevidí žádný prostor pro vlastní rozhodování.

K. Marx

Pohled Karla Marxe na dynamiku společnosti je do velké míry (ovšem nikoliv zcela) ovlivněn *ekonomickými podmínkami* – lze jej proto označit jako *materialistický*. Na jejich základě vznikají společenské třídy a jejich konflikt a boj o vzájemné postavení je pro něj základní silou vývoje společnosti. Postatou nerovností je forma *vlastnictví výrobních prostředků*. V kapitalismu (jehož nástupu byl svědkem) je toto vlastnictví zastoupeno ve společnosti výrazně v neprospěch dělníků, tedy těch, kdo vlastní *pracovní sílu*. Tu potom prodává *kapitalistovi*, tedy vlastníkov *kapitálu* (objektivních podmínek pro práci). A protože sám pro sebe zboží nevyrábí (všechno je majetkem kapitalisty), je tak na něm vlastně závislý, protože si nemůže dovolit být bez tohoto příjmu. Jinými slovy, je vykořisťován. Napravením tohoto nerovného vztahu je návrat ke spravedlivému odměňování spojeného se zrušením soukromého vlastnictví výrobních prostředků.

Karl Marx

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

Marxovy myšlenky měly obecně známé politické důsledky, byť se v tomto případě jednalo spíše o zkreslenou interpretaci a často spíše o dezinterpretaci (a sám Marx se ve svých teoretických předpovědích ve velkém mýlil). Přesto na své teoretické rovině mají vliv i na dnešní sociologii, kde existuje myšlenkový směr zvaný *neo-marxismus*. Objektem jeho zájmu jsou zejména témata moci, ideologií a konfliktů, často založených na třídním rozdělení.

M. Weber

Dílo Maxe Webera široce přesahuje oblast sociologie a je zároveň dodnes citovaným autorem. I v rámci oboru sahá širě jeho zájmu přes analýzu vývoje moderní společnosti, forem moci až po celkový přístup sociologie ke zjišťování informací o okolním světě. Základem Weberova přístupu k okolní realitě je porozumění individuálním motivům jednání. Lidé, jako součást dané kultury, totiž přisuzují svému okolí významy, které jsou jedinečné, a proto by měly být předmětem zájmu sociologie, která se pokouší o výklad sociální reality. Weber zejména vydělil speciální kategorii *sociálního jednání*, které je definované právě subjektivní motivací jedince a jeho orientací na druhého. Souběžně s vývojem společnosti dochází k racionalizaci jednání, kde upozorňuje zejména na typ jednání *účelově racionálního*, při němž aktér racionálně posuzuje výběr efektivních prostředků adekvátních k dosažení svého cíle a bere objektivně do úvahy i případné vedlejší důsledky.

Max Weber

Další oblastí Weberova zájmu byly mocenské vztahy ve společnosti, které nazýval *panství*, jako další faktor ovlivňující sociální jednání jedinců, mimo jejich kulturní hodnoty. Jeho předpokladem bylo, že mocenské působení se zakládá na *legitimitě* postavení toho, kdo působí. Prvním typem je panství *tradiční* založené na zvyklostech, zažitých zvycích a tradicích. Panství *charismatické* je založeno na konkrétní osobnosti vůdce, hrdiny či náboženského proroka, který osobním působením směřuje chod společnosti či komunity. Konečně panství *legální* (vedle něhož je někdy uváděné i *racionální*) je řízené zákony a byrokratickým aparátem.

Při promyšlení vývoje moderní (kapitalistické) společnosti se Weber zásadně rozchází s Marxovým materialistickým pojetím. Klade důraz na význam kulturních faktorů při rozvoji západní společnosti. Mimo již zmíněné racionalizace se věnuje zejména vlivu náboženství. Domnívá se, že hlavně protestantské směry, zdůrazňující každodenní práci v *povolání* (tedy v profesi užitečné a výdělečné) jsou ideálním příkladem vlivu kulturních faktorů na materiální podmínky. Zisk z výdělečné činnosti v protestantských kulturách nelze využít pro uspokojování svých potřeb. Úspěch totiž pouze přirozeně vyplývá z racionalizované činnosti, ke které člověka předurčil Bůh, a proto je zisk de facto povinností. Zároveň však musí člověk svůj život prožít v askezi, jako dalším požadavku náboženské víry. Výsledný kapitál tedy není využíván k osobním zábavám, ale je využit dále, investován, a v důsledku přispívá k ekonomickému růstu kapitalistické společnosti. Jak jsme si uvedli už u popisu účelově racionálního jednání, v rámci takovéto moderní společnosti se postupně vytrácí původní náboženské hodnoty a zůstává důraz na výdělečnou práci a hromadění zisku.

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

Zdroje:

Giddens, A. (1999). Sociologie. Praha: Argo.

Kubátová, H. (2009). Sociologie. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Petrusek, M., Miltová, A., & Vodáková, A. (Ed.). (2000). Sociologické školy, směry, paradigmaty. Praha: SLON.

Kontrolní otázky

Jak rozumíte pojmu „paradigma“ ve vědě?

Jaký je základní rozdíl mezi přístupy E. Durkheima a M. Webera ke studiu sociální reality?

Proč označujeme teorii Karla Marxe jako materialistickou?

Dovedete charakterizovat Weberovy základní typy moci (panství)?

Další literatura

Keller, J. (2004). Dějiny klasické sociologie, Praha: SLON.

Petrusek, (1996) M. Velký sociologický slovník. Praha: Karolinum.

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

2. Kultura, socializace, vývoj osobnosti v kontextu sociální skupiny

Abychom byli schopni porozumět procesům, které ovlivňují výchovu a vzdělávání, musíme zároveň porozumět společnosti a kultuře, ve které tyto procesy probíhají. Mluvíme-li v sociologii o *kultuře*, máme na mysli zejména sadu určitých *hodnot, norem a hmotných statků*, které lidé vytvořili, cení si jich a považují je za významné. Hodnoty lze považovat za abstraktní ideály, normy za psané či nepsané zásady nebo pravidla, kterými se lidé mají dle očekávání ostatních řídit. Jednotlivé kultury mohou být velmi rozmanité, co do místa či času. V této souvislosti můžeme přemýšlet o tom, do jaké míry jsme okolní kulturou ovlivněni ve svých očekáváních, názorech a soudech a jak moc jsme ochotni připustit, že jiní lidé mohou mít tyto názory a očekávání jiná.

Kultura

Při studiu kultury se často setkáváme s pojmem *etnocentrismus*. Tento koncept je založen na předpokladu, že zvyky a praktiky jednotlivých kultur lze pochopit pouze tehdy, přijmeme-li úhel pohledu příslušníka těchto kultur. Jinými slovy, chceme-li se dobrat nezkresleného pohledu na cizí kultury, nesmíme je posuzovat podle měřítek kultury vlastní. Příkladem mohou být různé znaky, symboly či gesta, která v jedné kultuře ovšem nesou jiný význam nežli ve druhé.

Etno-
centrismus

Protikladem k etnocentrismu může být *kulturní relativismus*, tedy směr kladoucí důraz právě na absolutní přijetí norem a pravidel jiné kultury, pokud této kultuře chceme porozumět. Posuzování cizích pravidel z pohledu člena této cizí kultury může být samozřejmě užitečné pro to, abychom porozuměli důvodům pro jednání, které nám mohou připadat na první pohled zcela nesmyslné. Na druhé straně, stejně tak může být kulturní relativismus zneužit pro omlouvání jednání porušujícího například základní lidská práva. Podle názorů některých vědců směřuje budoucí vývoj k rozměňování rozdílů mezi etnocentrismem a kulturním relativismem společně s tím, jak dochází ke globálnímu rozšiřování sdílené populární kultury.

V rámci kultury se lze setkat s jevy, které lze identifikovat napříč mnoha (téměř všemi) kulturami, tzv. *kulturní univerzália*. Lze sem řadit určité aktivity jako je sport, tanec, hry, vytváření a vyprávění vtipů, instituce jako rodina, zákony, náboženské či religiózní systémy, či různé další sociální praktiky jako je dávání darů, folklór nebo pohostinnost. Je však nutné na tyto aktivity pohlížet jako na formu, nikoliv na konkrétní náplň, která se již může v konkrétních kulturách lišit (tedy vyprávění vtipů může být univerzáliem, nicméně představa, co je vtipné, je už specifická pro danou kulturu).

Kulturní
univerzália

Zvláštní místo při studiu kultur zaujímají *symboly*. Lze tak označit prakticky cokoliv, co svým významem reprezentuje cokoliv jiného. Symboly mohou v kultuře fungovat díky tomu, že její členové navzájem sdílejí určité významy. Symboly mohou odkazovat k historickým událostem (šlechtické erby), ke sdíleným citům (obraz srdce reprezentující lásku), institucím (červený kříž odkazující k lékařství, pomoci od nemoci či zranění). Samozřejmě, symbolem mohou být i určité módní doplňky či technologie, kterými chceme svému okolí ukázat, že sledujeme

Symboly

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

módní trendy, můžeme si dovolit pořídit drahé věci nebo chceme naznačit příslušnost k určité komunitě či skupině (např. židovská jarmulka nebo křesťanský kříž na přívěsku).

Pro kulturu možná nejzásadnějším symbolem je systém *jazyka*. Jedná se v podstatě o sadu symbolů, které vyjadřují myšlenky členů kultury a umožňují jim navzájem komunikovat a koneckonců i přemýšlet (i při myšlení přece užíváme konkrétní jazyk, zkusme se nad tím zamyslet). Jazykem a jeho výrazovými prostředky zároveň vyjadřujeme a reprezentujeme kulturní význam přisuzovaný konkrétním objektům okolo nás. Zkusme se dále zamyslet nad tím, jaké významy v sobě nesou jednotlivá označení mužů a žen: muž, pán, chlap, kluk, klučina, žena, holka, dáma, ženská a mnoho dalších, často velmi expresivních. Tím, že je využíváme, vlastně předem „značujeme“ konkrétní osoby a naznačujeme svému okolí, jaké významy a vlastnosti by si mělo s konkrétní osobou spojit. Důležité pro pochopení sociální konstrukce kulturních významů je, že takováto označení se často zakládají na sdílených symbolech, spíše než na reálných vlastnostech označované osoby.

Jako jeden ze znaků kultury jsme si uvedli *normy*. Na rozdíl od hodnot (přesvědčení o žádoucím či nežádoucím jednání) nám normy přímo říkají, jak reagovat na daný podnět nebo v určité chvíli. Jsou to stanovená pravidla pro chování nebo návody pro řešení určitých situací. Základním způsobem lze normy rozdělit na *formální a neformální*. Formální normy mají často formu zákonů nebo podobně závazných předpisů a nezřídka v sobě obsahují *sankce*, tedy reakce na vhodné (odměny) či nevhodné (tresty, pokuty) chování upravené normou. Ale pochopitelně se lze setkat i s méně závaznými normami, kterými mohou být třeba stanovy nějakého spolku či klubu, školní nebo pracovní řád. Na druhé straně, neformální normy nemají svou psanou či jinak kodifikovanou podobu. Obsahují také pravidla pro chování, která však v dané společnosti nejsou upravena jednotným způsobem. I jejich porušení však může vyvolávat sankce, v tomto případě též neformální. Namísto pokut nebo vězení nás tak ostatní mohou pomlouvat, ukazovat si na nás prstem, mračit se na nás, nebo nám nějakým jiným způsobem více či méně srozumitelně naznačit, že jsme se něčím provinili a nejsme momentálně vítáni ve společnosti ostatních členů dané kultury (skupiny, komunity).

Veškeré kulturní a společenské faktory se sbíhají v procesu *socializace*. Jedná se o celoživotní proces tvořený sociálními interakcemi, během něhož se tvoří identita jedinců a rozvíjejí fyzické, mentální a sociální dovednosti, které jsou nezbytné pro začlenění se do společnosti. Jedná se o nezbytnou formu propojení mezi individuem a společností a zároveň je nepostradatelný pro přežití jak společnosti, tak individua. Jak už tušíme, jednotlivé formy a obsahy socializace jsou definovány kulturou a typem společnosti, ve které jedinec vyrůstá a pohybuje se. Pro optimální průběh procesu socializace je nezbytné sociální prostředí a kontakt s ostatními lidmi, v případě dětí zejména kontakt s dospělými. Jaké jsou důsledky případné izolovaného vývoje ukazují dokumentované případy, kdy z nějakého (vždy velmi dramatického) důvodu bylo dítě izolováno od svých rodičů nebo od přísunu standardních

Normy

Socializace

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

podnětů (kontakt s okolím, lidská řeč a doteky, předměty na hraní nebo přirozený pohyb). Ačkoliv tyto děti následně pochytily mnoho z dodatečného přísunu nových informací (po přesunu do „normálního“ prostředí), zdá se, že zmeškané zásadní podněty a stimuly svého okolí v raných fázích vývoje už nemohly být zcela nahrazeny a plná schopnost řeči a různých abstraktních myšlenkových operací už nebylo možné tyto jedince v plné míře naučit. Z pohledu psychologie a sociologie bychom též mohli konstatovat, že nebyly naplněny základní potřeby těchto dětí týkající se poskytnutí emocionálních vazeb a pocitu bezpečí, zdravotní péče, vzdělání a standardních životních podmínek.

V sociologii, stejně jako v psychologii, obvykle zmiňujeme několik základních teorií popisujících vývoj dítěte a zároveň proces jeho začlenění do společnosti. Zdánlivě ryze psychologická teorie *Sigmunda Freuda* klade důraz na formování lidského chování a osobnosti neuvědomovanými silami v rámci individua. Vývoj osobnosti probíhá na třech úrovních *id*, *ego* a *superego*. *Id* zahrnuje tu část osobnosti tvořenou biologickými potřebami, které vyžadují uspokojení bez ohledu na okolní faktory. V průběhu výchovy a socializace se v osobnosti dítěte (tvořené po narození zejména onou složkou *id*) vytváří a posilují další dvě složky. *Ego* představuje racionální motivy v osobnosti, které „umravňují“ *id* do té míry, že nachází způsob uspokojení potřeb způsobem, který je proveditelný a zároveň výhodný pro jedince. Třetí složka, *superego*, uvádí do osobnosti jedince morální a etické standardy okolní společnosti a kultury a tvoří tak vlastně opozici předchozím dvěma složkám. Je-li jedinec optimálně socializován, je *ego* schopno „řídít“ morální i pudovou složku a jedinec je schopen si uvědomovat morální a společenské normy a dle nich řídit své chování.

Z Freudovy teorie vychází i další model vývoje osobnosti ve vztahu ke svému okolí autora *Erika Eriksona*. Ten rozdělil vývoj člověka do osmi fází, z nichž každou charakterizuje potenciálně krizová situace, kterou lze vyřešit optimálním nastavením sociálních vztahů a interakcí s okolím. Tyto fáze jsou:

1. Důvěra X nedůvěra (láskyplné, pečující prostředí po narození)
2. Autonomie X stud, pochyby (uvědomování si vlastních základních schopností batoletem)
3. Iniciativa X vina (rodiče by měli podporovat iniciativu předškolního dítěte)
4. Snaživost X méněcennost (podpora zvědavosti a tvořivosti malých školáků)
5. Identita X nejistota role (zkoušení a upevňování nových rolí dospívajících)
6. Intimita X izolace (nalézání uspokojujících vztahů, zakládání rodiny mladých dospělých)
7. Reprodukce X stagnace (profesní vrchol, završení výchovy nové generace)
8. Integrita X zoufalství (pocit naplněného života u starších lidí).

Erikson, více než Freud, zmiňuje konkrétní sociální a kulturní procesy, které podmiňují optimální průběh socializace jedince. Na druhé straně, jeho kritici někdy zdůrazňují, že tento model neplatí napříč různými typy společností a vztahuje se hlavně na relativně úspěšné příslušníky středních tříd. Zkusme o tom přemýšlet, i na základě vlastní zkušenosti.

Sigmund
Freud

Erik Erikson

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

Přímý a aktivní vztah mezi dítětem a jeho okolím je podstatou další teorie, jejímž autorem je psycholog *Jean Piaget*. Děti jsou pro něj aktivními interprety okolního dění z hlediska zpracování příchozích informací – kognice. První stádium kognitivního vývoje dle Piageta je *senzomotorické* (přibližně do dvou let). Primárním prostředkem pro seznamování se s okolím je tělesný kontakt, brání předmětů do rukou a učení se rozeznat hranice mezi vlastním tělem s okolím. Následující stádium, *preoperační*, trvá přibližně do sedmi let. Dítě si osvojuje příslušný jazyk a učí se používat slova jako symboly. Nicméně neumí s nimi zatím pracovat systematicky, provádět s nimi složitější myšlenkové operace. Významná je dle Piageta tendence dítěte v tomto věku vykládat okolní svět výhradně ze své vlastní pozice, z vlastního pohledu. Mluví v této souvislosti dokonce o egocentrismu. Nikoliv však ve významu sobectví, ale právě neschopnosti převzít perspektivu někoho jiného.

Jean Piaget

Stadium *konkrétních* operací (do jedenácti let) přináší pochopení abstraktních pojmů, kauzálních vztahů a logických operací. Stadium *formálních* operací umožňuje dítěti (v pubertě) chápat abstraktní a hypotetické problémy, uvažovat nad alternativami při řešení problémů a chápat principy různých teorií. Piaget uvádí, že tohoto stádia již nedosáhne každý jedinec. Velmi zde záleží na výchovném působení a charakteru školní docházky.

Z hlediska sociologie velmi inspirativní a vlivný směr myšlení, *symbolický interakcionismus*, zdůrazňuje sociální původ společnosti, která existuje jako výtvar vztahů a interakcí jejich členů. Americký sociolog Charles H. Cooley popsal koncept *zrcadleného já*, kdy sebe-pojetí jedince je odvozeno od reakcí jeho okolí na jeho vlastní jednání. Do tohoto vztahu vstupuje navíc náš způsob interpretace toho, jak na nás ostatní reagují. Je zřejmé, že v této konceptualizaci nemůže sebe-pojetí individua zůstat neměnné. Naopak, neustále je dotvářeno a přetvářeno dalšími a dalšími setkáními, rozhovory a sdílením kulturních objektů.

George Herbert Mead je příslušník téže teoretické školy jako Cooley. Rozvinul jeho myšlenky a vytvořil jednu z nejinspirativnějších teorií vývoje jedince v interakci se sociálním a kulturním prostředím. Ústředním motivem jsou pro něj *sociální role* a zejména proces, během něhož člověk tyto role přijímá a dále je reprezentuje. Tak, jak se seznamujeme s rolemi, které hrají ostatní lidé kolem nás, učíme se zároveň novým pohledům na svět a problémy kolem nás. Postupným přebíráním rolí a pravidel chování, která jsou s nimi spojena, se utváří osobnost a identita dítěte a dospělého člověka.

G. H. Mead

Ústřední roli při zkoušení a učení se novým rolím přisoudil Mead *hře* (anglicky *play* a *game*). Pomocí her si děti osvojují nejprve formální znaky popisující určité role (maminka, tatínek, učitel, řidič). Postupně si člověk utváří sadu definic konkrétních rolí. Postupem času ztrácí na významu prostá nápodoba okolních činností jako prostředek pro učení se rolím a jedinec si osvojuje obecná pravidla, která mu umožňují utvářet si vlastní role a zejména předvídat reakce okolí na tyto role.

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

Klíčovým prvkem pro prvotní utváření rolí je pro nejmenší děti *významný druhý*, tedy osoba či osoby, které mají k dítěti nejbližší vztah a od nichž přijímá péči a citové reakce a které mu poskytují první potvrzení toho, že vše je v pořádku. Postupně se tak učí první role, které v prvních letech života znamenají přímou nápodobu toho, co děti vidí u jedinců ve svém okolí. Postupně se učí používat jazyk a další symbolické znaky k tomu, aby cíleně přebíralo role někoho jiného. Zároveň se poprvé učí vnímat sebe sama jako aktivního a nezávislého jedince. Mead označuje tuto fázi jako *play*, tedy hraní si. Následující fáze, *game* (v angličtině má obdobný význam jako *play*, ale zároveň již v sobě zahrnuje systém pravidel), přináší s nástupem do školy poznání, že role nejsou definovány osobou, od které je přebíráme, ale jsou tvořeny systémem pravidel a často jsou navázány na očekávání okolí a celé společnosti. Významný druhý je zde nahrazen *zobecněným druhým*, tedy systémem pravidel a norem.

Celou osobnost jedince označuje Mead jako *self*. To je tvořena dvěma složkami. První, nazvaná opět anglickým „*I*“, je subjektivní složkou osobnosti a vyjadřuje spontaneitu a jedinečnost individua. Druhá složka, „*me*“, je definována systémem požadavků a očekávání okolí a vztahem jedince k těmto vnějším požadavkům. Mead dynamiku vztahu mezi těmito dvěma složkami popisuje takto „*I* tohoto okamžiku je přítomno v „*me*“ okamžiku příštího“.

Co tedy můžeme označit jako nejvýznamnější instituce, skupiny či osoby v procesu socializace? Jistě je to *rodina*, od níž se poprvé dozvídáme o kulturních a sociálních hodnotách, normách a očekávání okolního světa. Nejen, že nám zprostředkovává informace, ale také nám poskytuje emoční, sociální i materiální podporu během procesu, během něhož se „*prodíráme*“ prvními fázemi začleňování do společnosti a utváříme si vlastní identitu. Jistě je to také *škola*, kde se systematickým způsobem učíme znalostem a dovednostem potřebným v dané společnosti a kultuře. Zároveň jsme v ní součástí kolektivu mnohem většího, než který lze zažít v rámci rodiny. *Vrstevníci a kamarádi* jsou totiž dalším významným socializačním faktorem. Často je definuje nejen stejný věk, ale i sdílené zájmy a sociální postavení. Vrstevníci nám poskytují zcela nové a jiné podněty a reakce na naše jednání, než rodinní příslušníci, a zejména v době dospívání částečně přebírají roli rodiny v oblasti pozitivních reakcí na chování a experimentování (tj. hledání) s různými identitami (které jsou u dospívajících často redukovány na sadu formálních, vnějších znaků). Lze uvést i *masová média* nebo *sociální sítě*, které nás baví, zprostředkovávají komunikaci s ostatními lidmi, poskytují nové informace, učí nás tyto informace interpretovat (je to vždy tím správným způsobem?) a představují nám nové výrobky.

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

Zdroje

Giddens, A. (1999). Sociologie. Praha: Argo.

Kendall, D. (2007). Sociology in our Times. Belmont: Thomson Wadsworth.

Kontrolní otázky

Jaké jsou základní dimenze kultury v sociologickém pojetí, z čeho se kultura skládá?

Jak rozumíte významu symbolů v kultuře?

Jaké jsou klíčové faktory v procesu socializace?

Který koncept je zásadní v teorii vývoje osobnosti George H. Meada? Vysvětlete jeho proměny v jednotlivých fázích vývoje.

Další literatura

Kubátová, H. (2009). Sociologie. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Petrusek, (1996) M. Velký sociologický slovník. Praha: Karolinum.

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

3. Společenská struktura, stratifikace, sociální skupiny

Povaha dnešní společnosti

Ještě před tím, než se podíváme na možná vnitřní členění a systémy stratifikace společností a skupin, zastavíme se na chvíli u obecné povahy dnešní společnosti. Asi jsme již slyšeli pojem *industrializace* nebo průmyslová revoluce. Právě tento proces bývá často dáván do přímé souvislosti s přeměnou tradičních (tedy před-moderních) společností ve společnosti moderní. Přibližně před dvěma sty lety začalo docházet k prudkému rozvoji strojí výroby, nových technologií a vědeckých objevů. Společně s tím došlo k přesunu velkého množství pracovní síly ze zemědělství do továren a úřadů, což představovalo zásadní rozdíl oproti prakticky všem, i těm nejrozvinutějším, tradičním společnostem. V nich pouze malé procento obyvatel mohlo být osvobozeno od každodenní zemědělské činnosti. Společně s technologickým rozvojem došlo ke skokovému nárůstu urbanizace, tedy přesunu většiny lidí do měst. S městským životem se pojí anonymita, zobecnění vztahů, které již nejsou založeny na vesnických komunitách, ale na pravidelném kontaktu s masou lidí. Velký vliv zde také mají byrokratické organizace a obchodní korporace, které ve velkém ovlivňují každodenní život. Současně jsou moderní společnosti charakterizovány národním charakterem států a specifickými formami vládnoucích politických systémů společně s „industrializací“ války, tedy průniku technologických novinek do vojenské oblasti, která má dnes globální dosah a disponuje dříve nepředstavitelnou silou a dosahem.

Průmyslová
revoluce

Dnešní podoba společnosti se od té raně moderní velmi liší. Také jsme už určitě zaslechli, že žijeme například v post-moderní společnosti, tedy ve společnosti, která se od „prosté“ modernity posunula dál (ať už je to kamkoliv). Někdy též označujeme soudobou společnost jako *post-industriální* (kde vedoucí úlohu průmyslu vystřídaly služby a informační technologie). Jednou z dominantních sil, která ovlivňuje povahu dnešní společnosti a kultury je *globalizace*. Tou je myšlen systém vzájemných vztahů a závislostí napříč společnostmi celého světa. Ty mohou mít povahu ekonomickou, politickou, nebo třeba mediální (největší televizní a mediální koncerny působí doslova po celém světě). Globalizace přináší pro euro-americkou kulturu, ale i pro mnoho dalších, množství výhod (např. výběr zboží a potravin). Zároveň jsou však globalizována i rizika, jako je třeba globální oteplování.

Struktura společnosti

Prakticky v každém typu společnosti se vyskytuje nějaká podoba nerovnosti nebo odlišného postavení různých skupin či vrstev, ať už je to na základě ekonomickém, religiálním nebo nějaké formě vrozených vlastností (pohlaví, připsaný status atd.). Obvykle k popisu takového společenského rozdělení užíváme pojmu *sociální stratifikace*. Často se mluví o čtyřech základních stratifikačních systémech: otrokářství, kastách, stavech a třídách.

Sociální
stratifikace

Otrokářství je vyhraněná, téměř absolutní, forma společenské nerovnosti, kde jedna skupina doslova vlastní skupinu druhou. V průběhu historie se postavení otroků měnilo. V antice

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

mohli v některých případech zastávat i společensky významné funkce, zatímco v 18. a 19. století zejména na americkém kontinentu sloužili zejména jako fyzická pracovní síla. Z hlediska ekonomické efektivity není otrokářství příliš výhodné, neboť je potřeba zajištění neustálého dohledu a represivního systému. Dnes lze konstatovat, že institucionalizované otrokářství již neexistuje.

Druhý stratifikační systém, *kasty*, byl a je zaužívaný zejména v Indii či dříve v Jihoafrické republice (ve formě apartheidu). Kasty definujeme jako systém společenské nerovnosti, kde status jednotlivce je navždy dán připsaným statusem jeho rodičů. Ačkoliv je v principu nemožné, aby jedinec změnil svou kastovní příslušnost, podmínky jednotlivých kast se mírně měnit mohou. Například po zrušení otroctví v Americe vykazoval na některých místech společenský systém znaky kast, když na praktické úrovni byli černoši a běloši striktně odděleni. Postupem doby a vlivem působení mnoha občanských iniciativ a politických vystoupení se celý tento systém postupně měnil.

Relativně prostupným systémem stratifikace jsou *třídy*. Třídní systém je založen na vlastnictví a kontrole zdrojů a na typu práce, kterou lidé vykonávají. Na rozdíl od předchozích lze, alespoň teoreticky, dosáhnout mezitřídní *sociální mobility*, tedy přejít z jedné třídy do druhé. Třídní status totiž není primárně připsaný (jako například u kast), ale lze jej ovlivnit například zvyšováním kvalifikace a následným nalezením dobře placené práce, realizací výhodného obchodu či sňatkem. Různých typů rozdělení tříd je mnoho. Často se můžeme setkat se základním dělením na vyšší třídu (zaměstnavatelé, top manažeři), střední (odborníci, úředníci) a dělnickou (manuální pracovníci). Někdy se k tomuto výčtu přidávají ještě zemědělci tvořící v některých zemích i dnes významnou část pracovní síly.

Sociální třídy

Klasickým autorem rozpracovávajícím teorii tříd je již zmíněný *Karl Marx*. V jeho pojetí je třída určena vztahem k výrobním prostředkům. Vyšší, mocenské, postavení v tomto systému získávají ti, kdo disponují kapitálem potřebným k zakoupení továren, kanceláří nebo jiných technologií, které potom udržují za účelem výdělků (Marx je nazývá kapitalisty). Na druhé straně jsou pracující, dělníci (v Marxově slovníku proletariát), kteří v těchto výrobních objektech pracují nebo obsluhují technologie vlastněné kapitalisty. Třídy jsou u Marxe ryze objektivními kategoriemi, které existují bez ohledu na to, zda se jejich příslušníci sami cítí být jejich součástí.

Marx pochopitelně není jediným teoretikem, který téma tříd rozpracoval. Dalším z klasických sociologů, jehož konceptualizace třídního rozdělení má vliv až do dnešní doby, je *Max Weber*. Základním rozlišujícím faktorem mezi těmito dvěma autory je Weberův důraz i na jiné než ekonomické faktory, které mají vliv na utváření tříd. Významný je zejména Weberův koncept *statusu*. Kombinuje v sobě různé varianty míry přístupu, který mají členové společnosti k významným a ceněným zdrojům – ekonomickým, společenským, kulturním nebo politickým. Na rozdíl od Marxe jsou pro něj třídy spíše *ideálními typy*, tedy kategoriemi, které existují více teoreticky, nežli jako reálně identifikovatelná společenská uskupení.

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

Prvním ze tří složek Weberova statusu je *bohatství*. To je tvořeno ekonomickými statky – příjmem, majetkem individua nebo domácnosti či investicemi. Druhým faktorem je *prestiž*. Ta je tvořena povahou přístupu okolí a ocenění, která se váží k jedinci či jeho společenskému postavení. Patří sem respekt, sláva nebo veřejné uznání. Ne vždy spolu musí souviset míra prestiže a bohatství. Nicméně, lidé s obdobnou mírou prestiže si svého postavení cení, navazují nové kontakty na „své“ úrovni a omezují přístup nových členů své sociální skupiny, například systémem titulů nebo neveřejných informací. Třetí dimenzí Weberova statusu je *moc*. Ta prezentuje schopnost jedince nebo skupin prosadit svůj názor nebo dojít ke svému cíli i navzdory odporu či nesouhlasu ostatních. Weber přisuzuje moc v moderní společnosti zejména byrokratickým organizacím.

Dle Webera může jedinec dosahovat v každé ze tří dimenzí rozdílného postavení. Představme si status vysokoškolského učitele. Jedná se o poměrně prestižní povolání (na škále prestiže jsou tedy umístěni vysoko), které je podmíněno mnohaletým studiem a příslušnými tituly, jak vysokoškolskými, tak akademickými. Nicméně jeho finanční výdělek je v mnoha případech mnohonásobně nižší v porovnání s manažery ve výrobních korporacích, kteří případnou nižší míru prestiže nahrazují vyšší pozicí v dimenzi bohatství. Přišli byste na další takovéto příklady?

Sociologie často užívá termínu *socioekonomický status*, což je vlastně obdoba klasického Weberova statusu. I v tomto případě je společenské postavení určeno sumou různých charakteristik umísťujících jedince v různých dimenzích – příjem, zaměstnání, vzdělání, ale i rodinný původ, příslušnost k etniku atd.

Na základě shrnutí mnoha přístupů k třídní stratifikaci společnosti si můžeme uvést příklad žebříčku společenské stratifikace aplikovatelný na soudobou společnost. Je založený na vzdělání, povolání a příjmu. Nejvyšší úroveň, vyšší třída, je tvořena nejbohatšími investory či jedinci disponujícími dědictvím po předcích. Nižší vyšší třídu tvoří ředitelé korporací, mediální či sportovní osobnosti a celebrity. Nepoměrně početnější vyšší střední třídu představují vysoce specializovaní odborníci a manažeři. Jako základ celé struktury (z hlediska počtu lidí) lze označit následující tři třídy: střední je tvořena úředníky, tzv. bílými límečky, a kvalifikovanými manuálně pracujícími, tzv. modrými límečky. Dělnická třída zahrnuje manuální pracovníky z továren, nižší úředníky či pracující v maloobchodu. Nižší dělnická třída je reprezentována nekvalifikovanými pracovníky v různých pomocných profesích. V každé společnosti nalezneme zpravidla ještě jednu třídu, která je tvořena různě znevýhodněnými skupinami, tzv. *underclass*. Tito lidé, často příslušníci určitého etnika, jsou jen zřídka zaměstnáni, běžně jsou životně závislí na různých sociálních systémech finanční pomoci a i jejich děti mají jen malou perspektivu na získání vyššího vzdělání a dobře placené práce.

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

Sociální skupiny

Už jsme slyšeli o třídách, stavech, rolích a nyní si k těmto formám sociálních uskupení přidáme další, o které jsme však již určitě slyšeli jinde – *sociální skupiny*. Definovat si je můžeme jako dva či více lidí, kteří jsou spolu v častém kontaktu, sdílejí společnou identitu (cítí, že patří do skupiny) a navzájem k sobě pociťují nějaký typ vazby, závislosti. Ještě než si uvedeme některá základní členění sociálních skupin, podíváme se na několik příkladů, které bychom na první pohled mohli označit jako skupiny, ale z hlediska sociologie skupinami nejsou.

Skupina lidí čekajících před semaforem na zelenou – běžně bychom o nich asi mluvili jako o skupině, nicméně pro sociologický popis skupinou nejsou. Nacházejí se sice na stejném místě s obecným stejným cílem (přejít přes silnici), nicméně naprosto postrádají další společné charakteristiky či vazby. Na druhé straně přechodu pro chodce se rozejdou a zřejmě už se nikdy v této podobě nesetkají. Tento typ uskupení se nazývá *agregát*.

Agregát a
kategorie

Dalším typem, tentokrát ještě více obecným a teoretickým je *kategorie*. Tvoří ji lidé, kteří se nikdy osobně nepotkali ani o sobě nevědí, ale sdílejí některé společné charakteristiky, například věk, pohlaví, úroveň vzdělání nebo počet dětí. Mimo této určité vlastnosti však nesdílejí prakticky nic společného.

Sociální skupiny si můžeme přiblížit různými typy klasifikací. Jedním ze základních rozdělení jsou skupiny *primární* a *sekundární*. Primární skupiny hrají zpravidla zásadní roli v procesu socializace. Jejich členové jsou v častém, i každodenním, kontaktu, pociťují k sobě emocionální pouto a setrvávají v tomto vztahu po dlouhou dobu. V rámci tohoto typu skupiny se nacházejí naši *významní druzí*, o kterých jsme se již zmiňovali. Ti jsou našimi vzory a zprostředkovávají nám základní informace o okolním světě, jeho hodnotách a normách. Častým příkladem je rodina, ale mohou to být i skupiny důvěrných přátel.

Primární a
sekundární
skupina

Sekundární skupina, či lépe skupiny, jsou často mnohem početnější, více specializované na konkrétní typ činnosti. Členové se spolu stýkají účelově (což neznamená, že se jim pobyt v této skupině nemusí líbit), kvůli realizaci daného úkolu a po z toho plynoucí omezenou dobu. Tento typ sekundární skupiny se může za některých podmínek proměnit ve skupinu primární. Například v pracovním kolektivu nám může být natolik příjemně, že se s vybranými kolegy stýkáme i v ne-pracovní době, trávíme spolu volný čas a naše kontakty dalece přesahují formální pracovní vztahy.

Speciálním typem dělení jsou tzv. *ingroups* a *outgroups* (běžně se ponechává v anglickém originále a lze se setkat i s označením ingroup- a outgroup efekt). Tato typologie je založena na tendenci skupin konstruovat své hranice a vymezovat se oproti ostatním skupinám. V rámci skupiny (ingroup) se buduje naše identita a uvědomujeme si rozdíly oproti jiným skupinám. Často tyto rozdíly i zveličujeme, speciálně na ně upozorňujeme a tím vlastně dál

Ingroup -
outgroup

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

posilujeme naši skupinovou identitu – pomocí důrazu na soutěžení mezi skupinami, ale i pocitů nepřátelství vůči všemu vnějšmu.

Hranice skupiny mohou být stanoveny volně, nebo naopak definovány velmi jasně a formálně. Příkladem mohou být různé kluby či spolky, do kterých musí být noví členové jednak doporučení a poté musí platit (často velmi vysoké) poplatky. Stejně tak se mohou skupiny vymezovat určitými symbolickými znaky, jako je barva či styl oblečení. Tyto charakteristiky mohou v členech skupiny povzbuzovat povědomí o významu skupiny a zvyšovat tak *skupinovou kohezi*, tedy vnitřní vazby udržující skupinu pohromadě. Zároveň však mohou vést i k různým negativním jevům, jako je rasismus či sexismus, kdy se členové skupiny navzájem povzbuzují ve svých názorech odmítajících příslušníky jiných skupin.

Speciálním typem skupiny je *referenční skupina*. Do této skupiny můžeme, ale i nemusíme patřit, nicméně názory jejích členů jsou pro nás důležité a ovlivňují naše vlastní jednání a postoje. Při posuzování vlastní osoby užíváme kritéria pocházející z této skupiny, chceme se jim vyrovnat a vnímáme je jako ideální. Pokud do této skupiny zatím nepatříme, je to náš cíl do budoucna a směřujeme k tomu i své jednání a plány.

Referenční skupina

Zdroje

Giddens, A. (1999). Sociologie. Praha: Argo.

Kendall, D. (2007). Sociology in our Times. Belmont: Thomson Wadsworth.

Kontrolní otázky

Jaké znáte systémy sociální stratifikace?

Jaké jsou hlavní rozdíly mezi klasickou teorií třídní stratifikace K. Marxe a M. Webera?

V čem se zejména liší primární a sekundární skupiny?

Může být referenční skupina zároveň naší skupinou primární?

Další literatura

Keller, J. (2004). Dějiny klasické sociologie, Praha: SLON.

Novotná, E. (2010). Sociologie sociálních skupin. Praha: Grada

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

4. Populární kultura, média, globalizace

Nyní už víme, co máme v sociologii na mysli pod pojmem kultura. Zaměříme se nyní na jednu výšeč obecné kultury, která má významný vliv na proces socializace a výchovy, na *populární kulturu*. Máme jí na mysli soubor forem zábavy, které konzumuje (čte, poslouchá či sleduje) velké množství lidí, řádově miliony po celém světě. Někdy se populární kulturou rozumí též aktivity, výrobky nebo služby, které přitahují zejména příslušníky středních a dělnických tříd. Jsou tak v protikladu k *vysoké kultuře*, která je naopak doménou vyšších středních a vyšších tříd. Tu tvoří typy představení jako je opera, balet, klasická hudba nebo divadlo. Vidíme zde, že oproti původnímu konceptu kultury nyní uvažujeme spíše o spotřebě vybraných forem umělecké tvorby, nežli o prostředí specifickém pro lidský druh.

Populární kultura

S uvedeným rozdělením preferencí jednotlivých typů kulturních aktivit to ovšem není tak jednoduché. Nárůst konzumní společnosti znamenal širokou dostupnost dříve ryze luxusního zboží pro široké spektrum spotřebitelů. Většina zboží je nyní dostupné pro ne-li příslušníky všech sociálních tříd, tedy alespoň pro většinu z nich (chtějí-li ovšem utratit odpovídající finanční částku). Existují však i sociologické teorie (např. francouzského sociologa Pierra Bourdieu), které spojují určité kulturní praktiky s určitým umístěním ve společnosti (rozuměj, v sociální třídě). Kulturní preference zde vycházejí z vlastnictví tzv. *kulturního kapitálu*, který je tvořen sadou preferencí, očekávání a vkusu, která je dána rodinným prostředím a vzděláním. Vlastnictví kulturního kapitálu umožňuje těmto jedincům orientovat se a ocenit kulturní produkty a to zpětně potvrzuje jejich příslušnost k dané (vyšší) sociální třídě.

Kulturní kapitál

Populární kultura může mít různé formy. V dnešní době, kdy masová média, internet a sociální sítě jsou schopny přenášet informace o nových produktech v řádu hodin, se může původně ryze individuální aktivita či nápad, umístěný třeba na YouTube, dostat k milionům diváků. Od konkrétních aktivit, přes momentálně populární předměty z filmového hitu až po vše související s konkrétní mediální celebritou (herci, zpěváci, sportovci), to vše může být předáváno dál a může se stát významným, i když zpravidla krátkodobým, kulturním fenoménem. Oproti tomu býváme svědky i trvalejších preferencí určitých aktivit, názorů či produktů, které jsou právě v módě. Tyto preferované praktiky trvají podstatě déle, nežli dříve zmíněné nápady. Mohou se týkat populárních sportů, kde můžeme sledovat rozvoj obliby například fotbalu v USA (myšleno ovšem toho původního evropského, tedy *socceru*). Mimo emigranty ze zemí například latinské Ameriky, kde je fotbal populární, k tomu přispělo i pořádání mistrovství světa v roce 1994.

Společně s rozšiřováním produktů a praktik populární kultury se objevují otázky, zda tento proces nevede k přílišné *homogenizaci* kultury, tedy stavu, kdy existuje jen jedna většinová kultura, která vytlačila případné jiné formy místních kultur. V tomto případě bychom nemuseli hovořit o globální kultuře, ale spíše o západní nebo euro-americké. K popisu takového stavu se někdy užívá pojmu *kulturní imperialismus*. Takováto převaha kulturních rysů pouze jednoho typu populární masové kultury vede k tomu, že kultury jednotlivých zemí

Kulturní imperialismus

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

nebo národů jsou potlačeny či docela eliminovány. Za producenty populární kultury vždy stojí velké množství financí (ekonomického kapitálu), kterými své výrobky mohou dále podporovat (reklama, PR) a kterým místní zvyky či tradice menších kultur nemohou konkurovat. Většina produktů populární kultury je vyráběna a šířena v rámci obrovských nadnárodních korporací, jako jsou třeba skupiny Disney či mediální „impérium“ Ruperta Murdocha vlastníci významné noviny a televizní stanice napříč celým světem. Můžeme se zamyslet třeba nad tím, jak dominantní postavení anglofonních korporací a jejich produktů ovlivňuje třeba národní jazyky, konkrétně třeba příliv nových, původně anglických slov do češtiny.

Na druhé straně, kritici konceptu kulturního imperialismu namítají, že tento vliv zdaleka není jednostranný. I tato dominantní kultura je neustále ovlivňována jednotlivými trendy z oblasti literatury, hudby, oděvního průmyslu nebo jídla, které se na globální úrovni přenáší dál a navzájem se mísí. Výsledkem jsou nové formy kulturních produktů.

Sociologických pohledů na funkci kultury je více. Uvedeme si ve zkratce ty základní:

Funkcionalistický přístup klade důraz na pojetí společnosti a kultury jako struktury, kde každá její součást má určenou funkci, kterou musí plnit. Co je tedy funkcí populární kultury? Může to být funkce integrační, jež drží společnost pohromadě. Ačkoliv v rámci společnosti nalezneme mnoho skupin založených na rozdělení na základě třídy, věku, pohlaví nebo náboženství, mnoho z příslušníků těchto skupiny zapomene na rozdílné názory a společně fandí národním týmům při mistrovstvích světa nebo olympijských hrách. Nejrůznější televizní soutěže a seriály zároveň mohou napomáhat integraci imigrantů do dané společnosti tím, že začínají sdílet stejné populární texty a obrazy.

Další ze základních tezí funkcionalismu je však i to, že jednotlivé prvky společenské struktury mohou být disfunkční vůči celkové struktuře, tedy neplní svou optimální funkci nebo jinak narušují očekávaný stav celku. Často je takto interpretováno třeba násilí ve filmech nebo počítačových hrách, které je zde prezentováno jako legitimní prostředek k dosažení cíle. V tomto případě by populární kultura naopak mohla povzbuzovat asociální jednání a soudržnost společnosti rozrušovat.

Paradigma *konfliktu* klade důraz na společnost a kulturu jako prostředí pro neustálé soupeření mocných skupin a jednotlivců o cenné zdroje (tedy něco, co je v rámci společnosti uznáváno a přispívá k vyššímu společenskému statusu). Společenské normy a hodnoty slouží k udržení privilegovaného postavení mocných a zároveň k zamezení členům ve znevýhodněném postavení v přístupu ke zdrojům.

Populární kultura byla v konfliktualistickém pojetí odstřižena od autentických zájmů svého publika a je plně v područí ekonomických zájmů výrobních a mediálních korporací. Velké nadnárodní firmy produkují filmy, hudební alba a televizní programy ve stejném duchu, jako by přistupovaly k jakémukoliv jinému komerčnímu produktu. Podstatné pro ně je, aby

Funkcionalismus

Konflikt

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

společně s těmito produkty prodaly co nejvíce souvisejících výrobků, tedy například oblečení s logem populárního filmu nebo hudebního interpreta, nebo co nejvíce popcornu, limonád a sladkostí návštěvníkům kina. Součástí tohoto zábavního průmyslu je neustálé skryté přesvědčování spotřebitelů o potřebnosti dalších nových produktů tak, aby se s nimi co nejvíce identifikovali a následně zakoupili.

Další z inspirativních tezí konfliktualistického přístupu je upozornění po posilování kulturních stereotypů pomocí produktů populární kultury. Jde zejména o stereotypní znázorňování některých skupin, například žen nebo černochoů, ve filmech nebo v jiné mediální produkci. Nezpochybňovanou reprezentací těchto stereotypů dochází k jejich dalšímu posílení a ustavení. Oproti těm, kteří na všechny uvedené problémy populární kultury upozorňují, stojí mocný ideologický systém podporující stávající kulturní hodnoty a normy udržující status quo, ovšem včetně negativních společenských aspektů, jako je právě sociální nerovnost a diskriminace některých sociálních skupin.

Další přístup ke studiu populární kultury využívá *symbolického interakcionismu*. Na rozdíl od makrosociologických přístupů funkcionalismu i paradigmatu konfliktu, tento teoretický směr interpretuje kulturu jako výsledek každodenního jednání jejích členů. Skrze tyto interakce dochází k vytváření, udržování a dalšímu vývoji symbolů s kulturním významem, kterému rozumíme právě na základě členství v konkrétní kultuře. Kulturní hodnoty a normy tak na nás nepůsobí jako výtvořiny objektivní kultury, ale jsou to naše vlastní výtvořiny, které však tím, že jsou součástí kulturních produktů (například masových médií) mohou budovat zdání původu nezávislého na našem vlastním jednání a postoji. V tomto tkví charakteristika populární kultury, která pochází z kritických teorií některých sociologů. Ti upozorňují, že to, co mělo být původně prostředkem k dosažení různých cílů (například zjednodušení komunikace mezi lidmi, zábava nebo inspirace pro volnočasové činnosti), se stalo cílem samým o sobě. U mnoha populárních celebrit ze světa filmu, hudby nebo sportu může dojít k tomu, že předmětem obdivu není jejich umění nebo výkony, ale jen a pouze jejich status celebrity – vysoké výdělků, pohybování se ve „vyšší“ společnosti atd.

Jako poslední přístup ke studiu populární kultury si můžeme uvést *post-modernismus*. Zásadní tezí, kterou postmodernisté prosazují, je existence mnoha kultur a nebezpečí, že při popisu některé z nich automaticky využíváme úhlu pohledu zakotveného v jedné dominantní kultuře, nejčastěji tedy v euro-americké. V této souvislosti můžeme mluvit o dominantní *ideologii* a z ní plynoucí *symbolické moci*. Co je to moc už jsme si vyložili na předchozích stránkách. Symbolická moc je potom méně viditelná, často jen obtížně identifikovatelná varianta klasického pojetí moci. Člen společnosti či kultury disponující symbolickou mocí je schopen rozšířit své zájmy a udělat z nich dominantní hodnoty právě za pomoci ideologie, tedy souboru idejí, který přijímáme na každodenní úrovni, často neuvědomovaně a dlouhodobě. Z toho plyne, že tyto myšlenky považujeme za „normální“ a přirozené a vlastně nás ani nenapadne přemýšlet nad tím, že by tomu tak ve skutečnosti nemuselo být. Jen na

Symbolický
interakcio-
nismus

Symbolická
moc

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

základě pečlivé analýzy a dekonstrukce můžeme dojít k odpovědi na otázku, v čí prospěch je ta či ona myšlenka prezentována a šířena.

Soudobá populární kultura

Povaha dnešní populární kultury je do značné míry ovlivněna relativistickým přístupem, uznávajícím různost výkladů kulturních objektů a praktik. Jedním z postmoderních teoretiků, který se zaměřil právě na studium povahy dnešní kultury a její reprezentace, je Francouz *Jean Baudrillard*. Podstatou jeho přístupu je pojetí mediální reprezentace soudobé kultury jako zcela zásadní nejen pro naše informace o společenském a celosvětovém dění, ale i pro samotnou povahu tohoto dění. Mediální zprávy nám nereprezentují realitu, nýbrž spíše simulaci reality. To, co je nám o okolní realitě prezentováno, je vlastně řada znaků a symbolů stvořených k tomu, aby nám sdělily podstatné informace o událostech okolo nás.

V dnešní době je pravdivost informací mediálních zpráv na jednu stranu pro běžného konzumenta neověřitelná, ovšem ten zároveň veškeré své poznatky o světových událostech čerpá právě z těchto médií. O mediálně prezentovaných obrazech se tedy běžně domníváme, že mají svůj základ ve skutečném dění kdesi na naší planetě. Baudrillard však říká, že tato mediální sdělení jsou vlastně jen prázdnými formami, které jsou založeny na jiných, podobně významově vyprázdněných, formách a jejich vztah a zakotvení v „objektivní“ realitě už prakticky neexistuje. Tento typ prezentované (mediální) reality nazývá Baudrillard *hyperrealitou*. Obsahově vyprázdněné zprávy, které jsou ve skutečnosti jen formou, prázdnou skořápkou tvořenou různými kulturně definovanými symboly, znaky a klišé, označuje jako *simulakra*.

Předchůdci Baudrillarda a dalších teoretiků post-moderní populární kultury se už od poloviny 20. století pokoušeli popsat a charakterizovat vztah médií a společnosti, resp. kultury. Jedním z nich je *Marshall McLuhan*. Ten je autorem známého citátu „*the medium is the message*“, tedy „médiu samotné je sdělením“. Měl tím na mysli to, že povaha a forma médií a mediálních zpráv sama o sobě má vliv na popisovanou sociální realitu. Tento vliv je možná ještě větší, než samotných zpráv, které přenáší. Klipová povaha televizních zpráv tak má vliv na naše prožívání každodenního světa a nedávný nástup internetu a sociálních sítí a různých služeb pro rychlý přenos informací (Twitter, Snapchat) ještě více zrychlilo a fragmentarizovalo naši běžnou existenci a vnímání okolí.

Na základě rozvoje elektronických médií, z nichž čerpáme okamžité zprávy o celosvětových událostech, které zároveň sdílíme s miliony a miliardami ostatních lidí na Zemi, vytvořil McLuhan koncept *globální vesnice*. Popisuje tak stav, kdy geografické rozdělení obyvatel celého světa je zcela překonáno přístupem k mediálním zprávám a umožňuje hypoteticky komukoliv v témže okamžiku sledovat jakoukoliv mediální událost z jakéhokoliv místa na planetě. Všichni lidé se tak na základě sdílených stejných zkušeností a informací stávají obyvateli jedné „vesnice“.

Hyperrealita

Globální vesnice

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

Globalizace

V posledních 200 letech došlo k zásadním změnám ve společnosti. Nicméně tempo změn v posledních přibližně pěti dekadách svou rychlostí tyto předchozí procesy ještě překonalo. Základní faktory těchto změn se často uvádí jako ekonomické, politické a kulturní. Přibližně po konci druhé světové války se začaly v rámci těchto dynamických procesů objevovat vývojové tendence, které dnes označujeme jako *globalizace*. Zakládání nových organizací s celosvětovou působností, rychlý rozvoj digitálních komunikačních technologií nebo politické změny stírající mnohé, dříve pevně uzavřené hranice (pád komunistických režimů na konci 80. let 20. století) – to vše jsou konkrétní příklady faktorů, které vedly ke „kompresi světa“ a „intenzifikaci našeho povědomí o tomto světě“.

Není možné zde zmínit všechny teoretické přístupy popisující celosvětové procesy označované jako globalizace. Velmi výstižné shrnutí poskytuje britský sociolog Anthony Giddens, když zmiňuje změny v *dimenzích prostoru a času* jako základní charakteristiky povahy dnešní společnosti. Popisuje zejména vytržení lidské komunikace a interakce z místně a časově pevně ukotvených dimenzí (tady a teď) a jejich přeměnu v aktivity probíhající na libovolně vzdálených místech v různých časech. Nezbytným faktorem je *důvěra* v tyto nové systémy ovlivňující každodenní životy. Už dávno totiž nejsme schopni osobně ověřovat a kontrolovat správnost všech rozhodnutí ovlivňujících naše životy nebo funkčnost všech technologií a výrobků, které dnes a denně potřebujeme k životu.

Zdroje

- Giddens, A. (1999). Sociologie. Praha: Argo.
Kendall, D. (2007). Sociology in our Times. Belmont: Thomson Wadsworth.
Ritzer, G. (Ed.). (2007). *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Malden: Blackwell Publishing.

Kontrolní otázky

- Jak rozumíme pojmu populární kultura?
Jak souvisí populární kultura s konceptem kulturního imperialismu?
Znáte nějaké teorie zabývající se populární kulturou a její rolí v dnešní společnosti?
Popište charakter masových médií v populární kultuře.

Další literatura

- Ritzer, G. (1996). Mcdonaldizace společnosti. Praha: Academia.
McQuail, D. (2002). Úvod do teorie masové komunikace. Praha: Portál.

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

5. Subkultury, kontrakultury, deviantní skupiny

Subkultury

Při popisu struktury společnosti jsme se v minulých kapitolách dotkli tématu sociálních skupin. Tento koncept se však ne vždy přesně hodí pro uchopení specifické společenské formace, protože znaky, které vykazuje, mohou být natolik specifické, že „pouhá“ sociální skupina je termín příliš obecný pro vystihnoutí dané součásti společnosti. Sociologie i z tohoto důvodu operuje s konceptem *subkultury*. Ta, jak už název napovídá, je součástí určité kultury, nicméně vykazuje znaky, které nám umožňují ji z této kultury nebo z kontextu jiných sociálních skupin vydělit. Lze ji definovat takto: sociální skupina se specifickou sdílenou kulturní identitou a životním stylem natolik svébytným, že může být v některých významných bodech považována za odlišnou od „své“ dominantní kultury. Specifickými rysy, na základě kterých jsou subkultury odlišovány, mohou být nejrůznější aktivity (sport, hudba, užívání drog) s více či méně výraznými znaky, které symbolicky označují členy této subkultury.

Vztah subkultur a jejich „mateřské“ kultury může být různý. Řada těchto uskupení je orientována primárně na konkrétní aktivitu a vůči dominantní kultuře necítí potřebu se vymezovat. Tvoří tak v podstatě určité ostrůvky v rámci jedné kultury, uskupené kolem bodu svého zájmu a bez problému ko-existují v rámci širšího celku (účelem subkultur ostatně nikdy není naprosté vydělení se ze společnosti). Na druhé straně je řada subkultur, mezi jejichž hlavní zájmy patří aktivní vydělování se z dominantní kultury, ať už na politické nebo třeba náboženské bázi. V takovémto případě někdy používáme výrazu *kontrakultury*. Ani zde se však zpravidla nesetkáváme s formálním nastavením hranic konkrétních subkultur. Často to může být právě důraz na volnost a zejména dobrovolnost jako odlišující prvky, kterými je daná subkultura charakterizována oproti většinové společnosti. Například u subkultur sdružených kolem alternativních sportů se lze setkat s volností vstupu i pobytu v subkultuře, neuznáváním pravidel při samotné sportovní aktivitě, nepřítomností „povinných prvků“ nebo třeba nepřítomností nějaké řídicí struktury. Tyto charakteristiky si mohou členové velmi dobře uvědomovat a dokonce je prezentovat jako to, co činí jejich subkulturu výjimečnou a atraktivní, zejména oproti většinovým sportovním disciplínám, které jsou řízeny v rámci rozvíjených organizačních struktur, mají plně kodifikovaná pravidla a přesně stanovené povinnosti pro své členy.

Studium subkultur má svůj počátek na konci 40. let a základ v práci autorů sdružených kolem americké Univerzity v Chicagu. Často se tyto sociologové nazývají souhrnně jako *Chicagská škola*. Primárním zájmem autorů Chicagské školy bylo městské prostředí a jeho různé místní podmínky ve spojení s různými formami delikvence a deviantního jednání. To bylo v jejich pojetí reakcí na neukotvenost a rozvolnění norem v rámci okolní společnosti. Členové sledovaných subkultur se tak snažili pomocí deviantních či rovnou nelegálních aktivit dosáhnout alternativních cílů, neboť tyto společensky přijatelné jim byly často odpírány. Bylo tomu tak právě z důvodu jejich marginalizovaného postavení „mimo“ hlavní proud soudobé

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

společnosti, tvořený zejména střední třídou. Dosahování těchto alternativních cílů jim zajišťovalo uznání a vysoký status v rámci subkultury, která jim tak sloužila jako nástroj pro překonání pocitu anomie (vzpomeneme si ještě na E. Durkheima?).

Chicagská škola

Postup chicagských autorů byl převážně empirický a založený na symbolickém interakcionismu. To znamená, že se snažili interpretovat sledované jevy co možná nejvíce z úhlu pohledu samotných aktérů konkrétních subkultur a tím porozumět příčinám konkrétního typu subkulturních aktivit. Dnes už klasická studie Howarda Beckera popisující subkulturu jazzových hudebníků ilustruje životní styl hudebních profesionálů, kteří si nicméně svým hraním nejsou schopni zajistit lepší životní podmínky a jsou proto nuceni hledat alternativní výdělky, jako je třeba hraní na svatbách. Sami sebe přesto vidí jako příslušníky určité nadřazené skupiny, kteří se vyznají v hudebních stylech, umí rozeznat a ocenit kvalitní hudbu, ovšem momentálně jsou nuceni vystupovat před publikem, kterým ve skutečnosti pohrdají, přestože potřebují jeho přízeň a peníze.

Druhé velké centrum studia subkultur vzniklo během šedesátých let ve Velké Británii, na Univerzitě v Birminghamu pod názvem *Centrum pro soudobá kulturní studia*. Prvotním zájmem byly subkultury mladých lidí, definované zejména stylem oblékání či hudebním vkusem. Postupně se v textech autorů birminghamské školy stále více rozšiřovaly myšlenky neo-marxismu: Interpretovali aktivity různých tehdejších subkultur (skinheadi, punkeři, teddy boys) jako snahu mladých příslušníků dělnické třídy vyrovnat se a reagovat na *hegemonii* dominantní střední třídy. Ta se pomocí prostředků vyplývajících z mocenského postavení snažila uplatňovat své normy a hodnoty i na život sociálních tříd v ovládaném postavení.

Birminghamská škola

Charakteristickým objektem zájmu birminghamské školy byl popis různých stylů účesů, oblékání, poslechu hudby nebo stylu řeči. Převládajícím typem interpretace těchto stylů byla rezistence vůči dominantním sociálním skupinám. Autoři této školy však stále více čelili kritice za ignorování například gender témat ve svých studiích nebo nedostatek zájmu o jiné nežli dělnické třídy.

Od počátku devadesátých let se postupně začaly prosazovat nové přístupy ke studiu subkultur, které kladly důraz na méně vyhraněné prvky subkulturní prezentace, nepřistupovaly k subkulturám jako k jednoznačným zástupcům konkrétní třídy a zejména kladly silný důraz na samotnou etnografickou práci (tedy v práci v terénu s respondenty). Jeden ze směrů těchto nových přístupů ke studiu subkultur byl inspirován již zmíněným francouzským sociologem Pierrem Bourdieu a zejména jeho konceptem kulturního a symbolického kapitálu, které daly vzniknout novému specifickému typu, *subkulturnímu kapitálu*.

Subkulturní kapitál

Ve své studii jej použila například Sarah Thornton při popisu klubové hudební subkultury. Ta je zde definována právě mírou vlastněného subkulturního kapitálu, tedy preferencí toho

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

„správného“ hudebního stylu v rámci konkrétní skupiny, přehledem o nových trendech v hudbě, módě nebo tanečních stylech a schopnosti tyto trendy prezentovat. Důležité pro přiznání subkulturního kapitálu (ten je vždy závislý na uznání dalších členů subkultury) je nenucené provádění subkulturních praktik, bez přehnané snahy nebo předstírání. Teprve na základě takovéto reprezentace dojde k nahromadění, akumulaci, subkulturního kapitálu a jedinec je vnímán jako autentický člen subkultury. Důležitou roli přisoudila Thornton médiím. Ty zajišťují cirkulaci informací o stylech a nových trendech, které potom členové subkultury využívají ve svém prostředí.

V posledních dvaceti letech se zároveň množí hlasy zpochybňující klasické pojetí subkultury a volající po nutnosti jejího nahrazení novým, přiléhavějším označením. Porůznu představované a užívané jsou třeba *kmeny* nebo *scény*. Společným jmenovatelem těchto konceptů je důraz na větší prostupnost hranic subkultury, přechodné členství, které může jedinec rychle střídat, možnost zastávat najednou více stylů či mezi nimi volně přecházet. Všechny tyto charakteristiky vyvstávají během post-moderního uvažování o soudobé společnosti a směr výzkumu, kterému je toto pojetí blízké, se někdy označuje jako *post-subkulturální studia*.

Ovšem i tento nový směr ve výzkumu subkultur už má své kritiky, kteří mu vyčítají až přílišný odklon od tradičního stylu subkulturální analýzy. Například třídní základ některých subkultur má dle těchto kritiků svůj význam i dnes a jeho opomíjení může výrazně zkreslit či omezit celkové porozumění fenoménu subkultur. Zastánci Chicagské školy zase vyčítají zbytečně velký důraz na „spektakulární“ subkultury – spojené s extrémními sporty, alternativním životním stylem nebo výrazně deviantním jednáním a naopak opomíjení profesní subkultury nebo subkultury spojené s více „civilními“ aktivitami.

Deviace

Jak jsme uvedli u vymezení konceptu subkultur, často jsou tato sociální uskupení spojována s deviantními aktivitami. Co to tedy znamená *deviace*? Zpravidla máme v sociologii deviací na mysli jakýkoliv odklon od sdílených norem. Může se jednat o prakticky bezvýznamný akt, jako je mírné překročení povolené rychlosti na silnici, nebo naopak absolutní překročení legálních i morálních norem ve formě spáchání vraždy. Musíme však mít na paměti poučku sociologa Howarda Beckera, že deviantní není čin sám o sobě, ale stává se jím až na základě reakcí od okolí.

Deviantní jednání je tedy vždy nutno analyzovat relativně – ve vztahu k dominantním normám v dané společnosti, skupině nebo kultuře. Výjimkou není ani specifická forma deviantního jednání, jejíž podstata je přesně popsána a kodifikována – trestný čin (přestupek, porušení zákona). I dnes můžeme nalézt rozdíly v trestních rádech různých zemí, kde na stejný čin lze pohlížet z hlediska místního právního systému odlišně.

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

Deviace
pozitivní a
negativní

V běžném populárním významu se výraz „deviantní“ pojí s negativním, odmítaným typem jednání. Chceme-li však studovat deviantní jednání v sociologii, snažíme se o objektivní přístup. Pokud označíme nějaký čin jako deviantní, činíme tak zejména proto, že je takto ostatními lidmi vnímán. Někteří vědci jdou ještě dále a vymezují dva typy *deviace* – *negativní a pozitivní*. Oba dva typy představují nějaký odklon od standardu, průměru. Negativní deviace samozřejmě znamená porušení normy a vlastně splývá s popsáním běžným pojetím tohoto konceptu. Na druhé straně, pozitivní deviace je lpění na dodržování normy natolik silně, že výsledkem je opět deviantní jednání v tom smyslu, že většina lidí řadu norem ve skutečnosti stoprocentně nedodržuje. Příkladem může být nejvyšší povolená rychlost mimo obec na rovné, přehledné silnici. Zdaleka ne všichni řidiči zde pojednou povolenou devadesátkou. Naopak, pokud sami budete po celou dobu tuto rychlost dodržovat, snadno se stane, že se za vámi utvoří řada aut, jejichž řidiči vás buďto předjedou nebo budou mít pocit a možná i budou ostentativně dávat najevo, že je zdržujete a měl byste jet tak rychle, jak dovoluje místní dopravní situace a nikoliv, jak prikazuje zákon.

Sociolog Erving Goffman zavádí v souvislosti se sociální deviací ještě jeden termín – *stigma*. Označuje případy, kdy jedinec vlastně ani nemusí jednat a přesto je označen za deviantního. Vykazuje totiž určitou charakteristiku, která ho diskredituje, posouvá ho směrem pryč od ideálního stavu. Může se jednat o nějakou formu tělesného postižení, slepotu či hluchotu, ale i mnohem běžnější jevy, jako je obezita. Nezřídka se jedná o natolik jasně vnímané a okolím připomínané vybočení z průměru, že tato vlastnost se stává klíčovou pro budování sociálního statusu jedince a stává se jeho hlavním, klíčovým statutem, který ovlivňuje i veškeré další statusy, které může jedinec ve společnosti nebo skupině zastávat.

Bez sociálních norem by nemohl existovat život ve společnosti. Umožňují nám totiž předvídat jednání ostatních a podílejí se tak na udržování *společenského řádu*. Protože různé formy deviace tento řád (způsob uspořádání společnosti, na němž se společnost usnesla) porušují, společnost si vyvinula různé podoby *sociální kontroly* – formální (např. ozbrojené složky státu dohlížející na dodržování zákonů) i neformální (veřejné mínění). Součástí sociální kontroly bývá i systém *sankcí*. Ty mohou být negativní, zahrnující nesouhlasné zavrtění hlavou nebo mračení se až po odsouzení a uvěznění či, v extrémních případech, ztrátu života. Pozitivní sankce jsou vlastně odměny. Někdo se na nás může usmát v reakci na pozitivně vnímaný čin. Nebo můžeme být povýšeni v práci za kvalitní pracovní výkony (v protikladu k podání výpovědi v momentě, kdy své pracovní povinnosti neplníme).

Normy a
sankce

Teorie
deviace

I v případě sociální deviace existuje řada teorií popisující tento fenomén a snažící se ho vysvětlit. Jednou z nich je teorie *diferencované asociace*, která zdůrazňuje, že veškeré formy deviantního jednání se jedinec učí tím, že se identifikuje (asociuje) s různými sociálními skupinami. Ty nám vštěpují postoje ke konkrétním pravidlům a učí nás způsoby řešení různých problémů. Může to být rodina, přátelé, vrstevnické skupiny, ale i gangy či různé subkultury.

Efektivní adaptace začínajících učitelů na požadavky školské praxe

Z podobného úhlu pohledu se na sociální deviaci dívá teorie *nálepkování* (labelling theory). Ta si všímá zejména označení, přezdívek nebo reputace, která je nám dána – jinými slovy, jak si nás okolí označí. Na základě vlastní reflexe takového označení se tato charakteristika stává součástí našeho sebe-pojetí a takto se promítá do reálného jednání. Teorie přichází i se způsoby, jak se objekty nálepkování vzpírají jeho vlivu a prezentují své jednání jako konformní a nikoliv deviantní, jak bylo ze strany jejich okolí označeno. Jedním ze způsobů může být odmítání odpovědnosti, vymlouvání se. Dále je to poukazování na to, že vlastně nikomu nevznikla žádná škoda nebo zranění, nebo legitimizace tvrzením, že oběť si výsledek našeho jednání zasloužila. Můžeme také odmítat podříditi se soudům ostatních – nemají právo nás soudit. A konečně, viník se může odvolávat na vyšší autoritu, kdy například pravidla konkrétní kriminální skupiny mohou svým významem pro jednotlivce převážit pravidla celé společnosti (a výsledkem je kriminální čin).

Lze najít i teorie interpretující pozitivní dopady deviantního chování pro společnost. Už Emile Durkheim definoval tři hlavní společenské funkce zločinu: Potvrzuje normy a upevňuje morální zásady společnosti (v logice výjimky potvrzující pravidlo), podporuje soudržnost společnosti/skupiny (ta se semkne proti negativnímu jevu) a konečně, deviace může být zdrojem sociální změny (původně deviantní jednání se může stát novým standardem a umožní tak vlastně vývoj skupiny). Souhlasíte s tím?

Zdroje

Henslin, J. M. (2009). *Essentials of Sociology*. Boston: Pearson.
Ritzer, G. (Ed.). (2007). *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Malden: Blackwell Publishing.

Kontrolní otázky

Proč je užitečné rozlišovat jednotlivé subkultury v rámci dominantní kultury?
Jaké znáte historické přístupy ke studiu subkultur?
Může mít deviantní chování i pozitivní přínos pro společnost? Jaký?
Známe nějaké teorie vysvětlující deviantní chování?

Další literatura

Hebdige, D., (2012). *Subkultura a styl*. Praha: Dauphin.
Smolík, J. (2010). *Subkultury mládeže: uvedení do problematiky*. Praha: Grada.